

WŁADYSŁAW BARTOSZEWSKI: *Warszawski pierścień śmierci 1939—1944*. Zachodnia Agencja Prasowa, Warszawa 1967, 407 ss.

Książka Władysława Bartoszewskiego jest kroniką terroru hitlerowskiego na terenie Warszawy i okolicy. Tytuł *Warszawski pierścień śmierci* pochodzi od roboczego określenia stosowanego przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie do egzekucji przeprowadzanych w stolicy i miejscowościach położonych w jej najbliższym sąsiedztwie. Autor, podczas okupacji pracownik Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej, który z tego tytułu na gorąco notował wszystkie przejawy terroru, był szczególnie powołany do napisania tego dzieła, zajmującego w literaturze poświęconej historii okupacji odrębne miejsce, gdyż stanowi ono rejestr zbrodni dokonanych na określonym terenie i to głównie stolicy, gdzie organy państwa podziemnego miały swoją siedzibę przez cały czas normalnego funkcjonowania hitlerowskiego aparatu terroru. Szczególne znaczenie ma rozdział pt. *Dlaczego napisałem tę książkę*, gdyż pokazuje bardzo rozbudowany system podziemnej dokumentacji, z której zachowały się niestety tylko fragmenty, wystarczająco jednak obszerne, by można na ich podstawie i dodatkowych ustaleń Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich odtworzyć wysoce zbliżony do rzeczywistości obraz.

Temat pracy został przez autora czasowo i personalnie ograniczony. Jest to kronika zbrodni popełnionych od czasu zakończenia oblężenia Warszawy do wybuchu powstania, a więc obejmuje okres od 1 października 1939 do 31 lipca 1944 r., tzn. okres „normalnego” działania okupacyjnego aparatu władzy. Dotyczy ona głównie ludności polskiej, uwzględniając masową eksterminację Żydów — która ma swą osobną bogatą literaturę — tylko w takim zakresie, w jakim jest to dla stworzenia całości obrazu potrzebne. Niemniej jest to również kopalnia wiadomości o zagładzie ludności żydowskiej.

Po przedmowie napisanej przez nieodżałowanej pamięci prof. dra Stanisława Płoskiego, wieloletniego kierownika zakładu historii Polski w II wojnie światowej Instytutu Historii PAN, rozpoczyna się historia terroru w dwunastu rozdziałach o tytułach w różny sposób dobranych, nawiązujących czy to do hitlerowskich akcji (*Ausserordentliche Befriedungsaktion, Zagłada Żydów Warszawy*), czy też do miejsc egzekucji (*Palmiry, Magdalenka, W lesie kabackim*), czy wreszcie do okresów terroru (*Jesień 1942, Zima terroru 1942/43*). Materiał w nich przedstawiony (opisy egzekucji, łapanek, wywozów do obozów koncentracyjnych, gehenna więźniów na Pawiaku, z bogatą dokumentacją w postaci niemieckich obwieszczeń) posłużył autorowi do opracowania dalszych rozdziałów o charakterze syntetycznym. Rozdział pt. *Sprawcy zbrodni* zajmuje się strukturą aparatu policyjnego i jego personalną obsadą, rozdział pt. *Formy i etapy eksterminacji* — głównie periodyzacją dziejów terroru w Warszawie.

Ostatnią część książki stanowią: zestawienie egzekucji, wspomniane już posłowie — *Dlaczego napisałem tę książkę* — i szereg indeksów: ofiar terroru i członków podziemia, autorów i świadków, aparatu terroru i topograficzny, wszystkie wysoce pożyteczne dla czytelnika, który szuka jednak jeszcze wykazu źródeł i literatury przedmiotu, do której nawiązuje zresztą pokaźny zestaw przypisów, przedmowa prof. Płoskiego i posłowie autora.

Nie wysuwamy pod adresem kroniki żadnych uwag krytycznych. Z tej i innych prac autora wiadomo, że jest on znakomitym dokumentalistą, sumiennym i drobiazgowym szperaczem źródłowym, doskonałym narratorem, stąd gwarancja, że jest to praca dobra, którą zapewne świadkowie ówczesnych wydarzeń co do pewnych szczegółów mogą jeszcze skorygować czy uzupełnić. Nie zmieni to jednak w żadnym razie obrazu całości.

Pragniemy natomiast zabrać głos w sprawie periodyzacji dziejów terroru, które autor dzieli na siedem okresów. Trzeba oczywiście ten niezwykle bogaty

materiał uporządkować, wydaje się jednak, że temu celowi służy równie dobrze systematyka pracy, która do wyróżnionych przez autora etapów tylko częściowo nawiązuje. Miejsca przeprowadzanych egzekucji — to kryterium trzeciorzędne, ważniejszym jest metoda terroru i charakter jego ofiar, a najważniejszym — nasilenie terroru. Można było dzieje terroru w Warszawie przedstawić na tle jego historii w całej Generalnej Guberni. W pracy *Hitlerowskie prawo okupacyjne w Polsce — Generalna Gubernia* wyróżniliśmy dwa okresy terroru, tj. czas od wiosny 1942 r. i okres od tej daty. Kryterium przez nas przyjęte — to nasilenie antypolskiej polityki, w tym również terroru. Przejawia się to w ustawodawstwie i praktyce rządzenia. W wyniku wzrastających trudności gospodarczych powołuje Hitler w marcu 1942 r. generalnego pełnomocnika dla spraw pracy (w Generalnej Guberni chodzi o zdobycie robotników do Rzeszy środkami terroru), generalny gubernator Frank wydaje w kwietniu 1942 r. nowe rozporządzenie o „służbie budowlanej”, które zastrzyżyło sankcje za uchylanie się od niej aż do kary śmierci, w lipcu tegoż roku Frank zarządza „stan wyjątkowy” dla dokonania zbiorów. W marcu 1942 r. podczas pobytu Himmlera w Krakowie, postanowiono zniemczyć ziemię zamojską, niedługo potem rozpoczyna się w GG systematyczna zagłada Żydów. Gwardia Ludowa rzuca hasło walki partyzanckiej. Mówiąc o wiośnie 1942 r., jako granicy między dwoma okresami, nie konkretyzujemy jej w postaci wyraźnej daty, gdyż nie jest to możliwe. Jeden okres przechodzi w drugi stopniowo. Dla autora granicą jest koniec września 1942 — w Warszawie wtedy właśnie rozpoczyna się nowy okres terroru, którego cechą jest m. in. objęcie masowymi akcjami okupanta proletariatu wielkomiejskiego. Szczególnie ważną cechą nowego okresu jest znaczny wzrost liczby egzekucji. Potwierdza to przeprowadzona przez nas analiza wykazu akcji eksterminacyjnych jako najważniejszego przejawu polityki okupanta. Oto liczba egzekucji od 1 X 1939 do 30 IX 1942 r. wynosi 59, w następnych niespełna dwóch latach (od 31 VII 44) aż 190, a więc wzrosła ponad trzykrotnie. Podobne wyniki daje porównanie liczby ofiar: wynosi ona w pierwszym okresie 4300—4500 osób, w następnym jest znacznie wyższa (10—11 tys.). Wzrost nie następuje zresztą od razu, tzn. od października 1942, lecz dopiero w kwietniu i maju następnego roku. Można by na podstawie danych z poszczególnych miesięcy (należałoby tu wziąć pod uwagę również wywóz do obozów koncentracyjnych) wykreślić graficzną krzywą eksterminacji ludności polskiej. Przy analizie wykazu egzekucji trzeba uwzględnić, że autor zamieścił w nim również egzekucje masowe, których ofiarami byli wyłącznie Żydzi — 5961 ofiar straconych na terenie Getta w lipcu, sierpniu i wrześniu 1942 r., a więc podczas wywozu ludności żydowskiej do ośrodka zagłady w Treblince (s. 127), i 1171 zamordowanych w styczniu 1943 (s. 156), wreszcie 7000 straconych w toku powstania w Getcie w kwietniu i wrześniu tegoż roku (s. 168).

Oto drobny przyczynek w zakresie rozważań syntetycznych na podstawie materiałów zawartych w tej cennej książce. Dzieło Władysława Bartoszewskiego — to przebogata kronika bardzo starannie udokumentowanych faktów, która daje plastyczny obraz głównego nurtu dziejów okupacji w stolicy Polski. Zajmuje ona w literaturze przedmiotu czołową pozycję.

Karol Marian Pospieszalski

STANISŁAW MICHALSKI: *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1968, 144 ss.

Omawiana praca jest w zasadzie pierwszą próbą syntetycznego ujęcia problematyki tajnego nauczania w okresie okupacji hitlerowskiej na terenie Wielkopolski i sprawy udziału Wielkopolan w rozwoju konspiracyjnej edukacji na terenie Generalnej Guberni.